

Vem vill bli miljonär?

Anakronistiska ideal i senmodern folklore

Sara Berglund

I juni 1999 hade *Tina Ohlin*, en nittonårig studentska, ekonomiska bekymmer. Hon var inte antagen till universitetets sommarkurs och saknade sommarjobb. Men några veckor senare var problemen lösta – då hade Tina i TV4:s direktsändning lyckats skrapa fram 25 000 kronor i tjugo år! ”Trisslotten var [det] sista desperata försöket att rädda situationen. Och det gick ju bra”, säger hon i *GT-Expressen* (1999-07-17) och berättar att hon ska unna sig en resa innan hon börjar spara på pengarna.

Tina är en av många spelvinnare som varje år träder fram i massmedia.¹ Genom tidningsmediet produceras ett möjligt kändisskap för den miljonvinnare som är villig att dela med sig av sina erfarenheter till allmänheten. För en kort tid fylls kvällspressen av historier om vinnarens liv, där alltifrån personens barndom, intressen och drömmar till konkreta investeringsplaner ventileras. En ny mångmiljonärs historia har hög prioritet – och ju fler miljoner någon har vunnit desto intressantare. De stora summorna kittlar läsarens fantasi och väcker funderingar om vad pengarna på den egna bankboken skulle kunna göra. Etnologen Fredrik Schoug (1997:141) menar att fascinationen inför miljonbelopp är beroende av dess ofattbarhet. Miljonen utgör genom sin avlägsenhet från alla vardagliga belopp en ”fullständig abstraktion”, och erhåller sin betydelse utifrån just svårigheten att skapa sig en föreställning av den. Chansen att bli miljonvinnare är även den ofattbar, fast

snarare genom sin obetydlighet; för att få en uppfattning om oddsens att lyckas kan man försöka peka ut sitt eget telefonnummer med bindel för ögonen och Sveriges alla telefonkataloger framför sig...

Efter den första tidens uppståndelse faller de flesta vinnare snart i glömska; i takt med att vinnaren integreras i sin nya roll som miljonär förlorar massmedia intresset och kändisskapet tar därmed slut. Den tid en vinnare är intressant varar i regel tills en ny miljonvinnare kan presenteras, vilket numera görs flera gånger i veckan. Ändå är det faktiskt några vinnare förunnat att få återkomma som hett nyhetsstoff. När det inträffar något drastiskt och uppseendeväckande i en f.d. vinnarens liv, där kopplingar till spelvinsten går att finna, är massmedia nämligen inte sena att kasta sig över nyheten.

Jag vill i denna artikel titta närmare på hur berättelser om spelvinnare formas i massmedia. Avsikten är att, med hjälp av en s.k. intertextuell analys av genren vinnarberättelser, undersöka deras struktur och innehåll. Vad är det som betonas i historierna, vilka återkommande teman finns? Vilka normer framhålls som viktiga vad gäller människors förhållande till såväl pengar som varandra, och hur korresponderar dessa med rådande ideal i samhället? Vinnarberättelserna är intressanta i den meningen att de behandlar olika aspekter av rikedom och rättvisa utifrån ett i grunden moraliskt perspektiv. Det är, bl.a. ur social synvinkel, problematiskt med

förvärvandet av stora summor pengar, då dessa ökar individens handlingsfrihet. I vinnarhistorierna finner vi olika strategier som syftar till att förhindra att moraliska dilemman uppstår, samt till att reglera den frihet som ekonomiskt oberoende ger. Nedan kommer jag att belysa detta närmare, för att slutligen diskutera hur betoningen av vad som förefaller vara anakronistiska ideal i vinnarberättelserna kan hänga samman med den individualiseringsprocess som samhället sägs ha genomgått under de senaste hundra åren (jfr t.ex. Beck 1992). Begreppen individualism och kollektivism kommer härvid att vara centrala.

Materialet som ligger till grund för undersökningen är hämtat från framförallt svenska kvällstidningar, men även morgontidningar och facktidskrifter inom spelbranschen finns representerade. Sammanlagt har ett par hundra artiklar undersökts, även om det endast är ett fåtal som här kommer att lyftas fram. Det är alltså uteslutande skrivet material jag behandlar – inga intervjuer med vinnarna själva eller de journalister som skriver om dem. Det är heller inte dessa individers personliga *intentioner* med sina berättelser som jag vill undersöka. Jag är istället intresserad av det *budskap* som berättelserna förmedlar.

Som ovan antytts finns det två tillfällen då vinnare blir intressanta för pressen. Det ena är i samband med själva vinsten och det andra då något avgörande inträffar, vars ursprung går att spåra i vinsten. Det senare består nästan alltid av tragiska händelser, i form av olyckor och död, förlorad vänskap, brusten kärlek eller stora ekonomiska skulder. Ju mer dramatisk händelsen är, desto angelägnare anses den vara att berika mediaflödet med. Ofta hinner månader eller år förflyta mellan vinsten och tragedin, men ibland inträffar de nästan samtidigt. Jag har i föreliggande artikel valt att dela in vinnarberättelserna i två kategorier. Den ena behandlar vinnaren och dennes lycka i samband med vinstögonblick-

et, medan den andra beskriver vinnaren vid ett senare skede i relation till olyckan som kan härledas ur vinsten.

Vinnare med lycka

De lyckliga vinnarberättelserna bildar en relativt homogen grupp. De förekommer alltså oftast i pressen och ackompanjeras i regel av en bild där vinnaren står med blommor och en gigantisk check i famnen; och med ett lyckligt leende på läpparna. I artiklarna frågas de nyblivna miljonärerna ut om hur det känns, vad pengarna ska användas till, hur familjen reagerade, vad de tänkte när de insåg att de vunnit etc. De vanligen förekommande svaren är följande: de är lyckliga, pengarna ska användas till att köpa ny bil, resa och sedan investeras, familjen blev jätteglad och själva tänkte de att det inte kunde vara sant.

Därefter berättar vinnarna om sin livssituation före vinsten, vilken ofta visar sig ha varit svår. Det kan handla om pensionärer som beskriver en hård uppväxt, barnfamiljer som talar ut om sina skulder, arbetslösa som berättar om sin torftiga vardag eller invandrare som erkänner att de aldrig haft råd att unna sig något extra. Ovanstående citat om Tina är betecknande: hennes oro över ekonomin omtalas i artikeln samt förstärks med uttalandet om hur lotten var ett sista desperat försök att rädda situationen. I en annan historia beskrivs en nybliven Lottomiljonärska som en "arbetslös och sjukskriven kvinna med en inkomst på 2 000 kronor i månaden" med många "hål att stoppa pengarna i" (*Nerikes Allehanda* 1999-04-19). Många historier handlar också om hur mycket vinnarna före vinsten tvingats slita i livet, för såväl sin egen som för andras skull. Referenser till alla de vedermödor som föregått rikedom är i det närmaste obligatoriska, men samtidigt kombineras de gärna med uttalanden om hur mycket vinnarna tyckt om att arbeta hårt, särskilt då det gällt att hjälpa andra. Inte

sällan är det lågavlönade inom fysiskt slit-samma arbeten som prisar sina yrken; sjukvårdare berättar om kallet att ta hand om sina medmänniskor och lokalvårdare hänvisar till den fina arbetsgemenskapen. Det är ytterst få vinnare som säger sig vilja sluta på sina arbeten. Många menar att det är underbart att känna sig behövd eller säger: ”Jag kommer jobba vidare. Herregud. Vad tråkigt det skulle vara annars” (*Expressen* 1999-09-28). Denna passus i vinnarberättelserna, då livet före vinsten dryftas, visar att de porträtterade är hårt arbetande men även hänsynsfulla och ansvarstagande människor. Osjälviskhet och altruism är egenskaper som vanligen uppges, och som läsare får man onekligen intryck av att pengarna hamnat hos ”rätt” person.

Efter beskrivningen av livet före vinsten förflyttar sig berättelserna till framtiden. Miljonerna visar sig fungera som en vändpunkt i livet och ska göra det möjligt att leva lite bättre framöver. Med dem försvinner oron över ekonomin, och istället infinner sig en känsla av trygghet och tillförsikt. Vinnarna menar att pengarna först ska användas till att köpa några nödvändiga saker, och sedan ska man resa med familjen till Mallorca. Därefter ska de återstående miljonerna sättas in i lågriskfonder. Det betonas ofta att det inte går för sig att slösa med miljonerna, utan det gäller att planera så att de räcker hela livet ut – och helst även barnens framtid. För även om pengarna egentligen skulle kunna användas till att starta ett helt nytt liv är det inte det man önskar sig, det är snarare sitt gamla vanliga liv man vill ha – fast med möjlighet att kunna unna sig lite mer. En av årets trissvinnare berättar: ”Folk frågar om jag ska köpa flygplan och båtar, men nej. Vi spelar golf så vi kanske kommer att åka på någon golfresa” (*Aftonbladet* 2000-04-04). Kontinuitet i livet framhålls som viktigt och eftersträvan svårt, ingen påstår sig vilja bryta upp helt och börja om på nytt.

Ett representativt exempel på en lycklig

vinnarhistoria är berättelsen om *Atila* som för några år sedan vann 8,5 miljoner. Redan på de första raderna i *Expressens* (1991-11-24) historia får läsaren veta att *Atila* vid tillfället var arbetslös och hans hustru mammaledig, samt att ”framtiden såg dyster ut”. Det konstateras att ”vinsten kunde inte ha hamnat på bättre ställe”, och som läsare är man snart beredd att hålla med då man hört historien om invandrarpojken, vars far hade strupcancer och vars mor fick förslutningsskador efter allt för hårt arbete. *Atila* ger i artikeln ett mycket sansat och återhållsamt intryck. Han berättar om de vilda fantasier han tidigare haft om att skaffa sig en egen ö, men menar att nu när drömmen är möjlig att förverkliga har han insett att det räcker med en herrgårdsvagn. *Atila* säger också att trots att han nu inte behöver arbeta så vill han ändå ha ett jobb. Han inte vill slösa bort sina pengar utan hellre spara dem för att kunna utöka sin familj ytterligare.

De berättelser där vinnarna har så här oproblematiske förhållanden till sina vinster, dvs. de lyckliga, har en kronologi som startar i barndomen och rör sig framåt via skulder och motgångar till den stora vinsten. Historierna har således en inneboende struktur, med flera för genren obligatoriska moment. En förklaring till varför denna struktur uppstått är att de olika momenten legitimerar varandra – vinnarnas svåra bakgrund gör vinsten legitim och rättvis samt avskriver varje skäl för omgivningen att missunna vinnaren sina miljoner.

Vinnare med olycka

De vinnarberättelser som beskriver tragedier som kan kopplas till spelvinster är minst lika förekommande som föregående typ. Olyckshistorierna skiljer sig dock åt genom att vara betydligt mer elaborerade i sitt innehåll. Men även de byggs upp, som vi snart ska se, kring en struktur med gemensam kronologi.

Vad tragedierna består i är högst varierande. Det kan röra sig om allt från självmord

och mord till uppsplitande äktenskap, splittrade familjer, förlorade vänner och bortspelade pengar. Gemensamt för dem är att vinsten direkt eller indirekt beskylls för att ha givit upphov till de olyckliga omständigheterna. Det behöver inte alltid vara vinnaren själv som drabbats av olyckan, det kan lika gärna vara människor i hans eller hennes närhet som berörts. Till skillnad från de lyckliga historierna finns vinnarna sällan avbildade i artiklarna, och ofta uttalar de sig heller inte själva. Istället är det en tredje person, en utomstående källa eller skribenten själv, som kartlagt och beskrivit vägen till vinnarnas undergång.

Ett exempel på en berättelse av denna typ är *Helsingborgs Dagblads* (1996-10-25) artikel om ett par i Nordvästskåne som tre år tidigare vann nio miljoner kronor på måltipset. I artikeln beskrivs de knappa förhållanden som paret levde under tidigare och den köphysteri som tog sin början efter vinsten. Det köptes dyra bilar, smycken och mycket annat och paret planerade sitt bröllop. Men så plötsligt sprack förhållandet och de började bråka om vems pengarna egentligen var. Kvinnan hävdade att de var hennes och stämde mannen att betala tillbaka vad han förbrukat. Men mannen motstämde kvinnan och krävde tre miljoner. Efter rättegång fick mannen rätt, men om han sedan fick sina pengar är ovisst. Enligt tidningen var det oklart om det fanns annat än skulder kvar av vinsten.

I en annan historia, hämtad från *Göteborgs-Posten* (1996-06-21), berättas det om ett spelbolag med tre kvinnor som regelbundet spelade på måltipset. En dag utföll satsningen med 20 miljoner i vinst, men vid just detta tillfälle hade den ena av kvinnorna inte haft möjlighet att betala sin andel, då hon måst sköta om sin sjuka mor. För att ändå få vad hon ansåg vara sin rättmätiga del av vinsten stämde hon de övriga två på 6,7 miljoner. Tingsrätten dömde dock till de andras fördel, och den redan fattiga kvinnan

tvingades istället betala närmare 30 000 kronor i rättegångskostnader. Liksom i föregående historia är det här frågan om förlorade såväl vänskapsband som pengar som står för det tragiska i artiklarna. Och i båda fallen framställs händelseförloppet på ett sådant sätt att man kan anta att vinsten förutan skulle allt vara frid och fröjd.

Värre gick det för den lottomiljonär som mördades av sina ”vänner” två år efter vinsten för att han vägrat dela med sig av pengarna (*Helsingborgs Dagblad* 1995-09-14). Mannen var redan tidigare alkoholist, men med vinsten fick han möjlighet att konsumera ännu mer sprit och kunde även bjuda andra då och då. Detta utnyttjades och pengarna gick åt i rask takt. Men när en av vännerna krävde 100 000 kronor för egen del tyckte vinnaren att det var för mycket och nekade. Den besvikne vännen knuffade då ned honom från balkongen. Även om dödsfallet inte inträffade i direkt samband med vinsten går det att finna en koppling till denna – det var miljonerna som indirekt skapade tillfället.

På liknande sätt framställs ett stort antal livsöden i massmedia. Kopplingar söks mellan två av varandra till synes oberoende händelser, i ovanstående fall vinst och död, men det kan lika gärna röra sig om vinst och skilsmässa eller vinst och spelberoende. Huvudsaken är inte innehållet i dem; själva dynamiken i dessa berättelser består av hur motsatsparet *vinst* och *förlust* ställs mot varandra. Då vinsten i detta sammanhang handlar om en ekonomisk sådan, är förlusten snarare av personlig och emotionell art. Förloppet mellan dem, som kan vara allt från några timmar till flera år långt, rekonstrueras gärna i artiklarna som varande linjärt. Allt som skett ges konsistens när den tragiska utgången är känd, och förefaller i återblickens ljus te sig som steg på vägen mot denna. Historierna konstrueras därvid på samma sätt som personliga levnadsberättelser, vilka genom att vara efterhandskonstruktioner kan

skapar mening åt handlingar som tidigare förefallit irrationella (jfr Frykman 1992). Historierna får därmed såväl en början som ett slut, men till skillnad från i de lyckliga berättelserna markerar vinsten början, snarare än slutet.

Denna kategori gör sig bra även utanför tidningsmediet. Det finns otaliga böcker skrivna på temat hur en stor spelvinst förstör mänskliga liv, och det förekommer till och med på teaterscenen ibland.² Även i moderna vandringssånger finns samma motiv, i en dansk motsvarighet till *Rättan i pizzen* (af Klintberg 1986) finner vi följande berättelse, som handlar om girighet i samband med en spelvinst:

En grupp vänner ville skoja med sin kamrat på dennes födelsedag genom att låta honom tro att han vunnit en miljon pund på Lotto [dvs. National Lottery i England]. De hade spelat in en tidigare dragning på video, där veckans sex nummer presenterades. Samtidigt köpte de en lottosedel till honom där precis dessa sex tal var ikryssade. På kvällen på födelsedagen spelade de upp videoinspelningen, och födelsedagsbarnet som tror att det är tal om vanlig tv ser alla sina sex siffror dras ... Han blir överlycklig och jublar, medan hans fru håller masken och föreslår en massa de kan använda pengarna till – resa först och främst. Mannen säger så att det blir det inget av, för nu kan frun sticka! Han ska istället åka med hennes väninna som han varit otrogen med de senaste två åren. Först därefter avslöjas det att han blivit utsatt för ett skämt (Christensen 1998, min översättning).

Temat går också att finna i såväl äldre folklöre som sagor och visdomsord. ”Den som gapar efter mycket mister ofta hela stycket” är en talande benämning av vinnarnas felaktigt gjorda val, och historien om Kung Midas som girigt önskade att allt han rörde vid skulle bli till guld – och därför höll på att svälta ihjäl, kan tjäna som ett exempel hämtat från sagans värld.

Samma budskap på olika sätt

Som vi sett är det två olika strukturer som ligger till grund för de båda typerna av vin-

narberättelser. Det är inte bara historiernas uppenbara innehåll som skiljer dem åt, vinnarnas omtalade egenskaper och omständigheter går också att ställa upp i dikotomis form. Vinnarna i de lyckliga historierna är sparsamma och altruistiska med kontroll över både sina pengar och sitt begär, medan de mer otursamma är slösaktiga och egoistiska, och låter pengarna styra sina liv. I de förra leder flit och slit till belöning i form av en miljonvinst, i de senare är det girighet som stakar ut vägen mot tragedin. Och när vinnarna i de lyckliga berättelserna uttalar sin glädje över städjobbet eller arbetet som vårdbiträde, som de lovar att de inte kommer att lämna, visar de olyckliga historierna hur det gick för dem som bröt upp från sina gamla liv och ödslade pengar på oviktigt och materiellt.

Men trots att historierna skiljer sig så mycket åt är det ändå i grund och botten precis samma budskap de förmedlar. Båda typerna av berättelser är sprängfyllda av moraliska pekpinor och råd om hur man bör förhålla sig till pengar, föremål, känslor och sina medmänniskor. Skillnaden är bara att den ena varianten fungerar som ett föredöme väl värt att ta efter, medan den andra ställer upp en hotbild av vad man bör avhålla sig från.

Det moraliska budskapet handlar inte bara om hur den med mycket pengar, vilket vinnaren får, bör agera i sitt liv, utan är snarare ett rättesnöre för hur man alltid bör handla. Förenklat uttryckt består budskapet i att man bör leva puritanskt – arbeta hårt, hjälpa andra, vara sparsam, sträva efter kontinuitet och stå med fötterna på jorden – och lyckas man väl kan en belöning vänta runt hörnet. Det största brottet är att övervärdera penningens betydelse och undervärdera medmännisklighet och kärlek (jfr Falk & Mäenpää 1999:123ff). Lättjefullhet och lyxkonsumtion ställs upp som säkra tecken på att någon är på väg mot undergång. Istället bör måttfullhet och försiktighet råda. När tidigare vinnare intervjuas i pressen – ofta i samband med en ny stor

spelvinst – bidrar de, genom att uppmana nyblivna miljonärer till sådan försiktighet, till att reproducera dessa föreställningar. Några exempel hämtade från *Aftonbladet* (2000-01-30) är följande råd, uttalade av två trissmiljonärer och en så kallad "IT-guru" (vilka på många sätt är jämförbara, inte minst genom sina snabba vägar till rikedom): "Styr dina pengar, låt inte pengarna styra dig", "Unna dig saker men var samtidigt försiktig med pengarna" och "Ta det lugnt och investera för framtiden".

Vinnarberättelserna, av båda de ovan presenterade kategorierna, är till sina strukturer i vissa avseenden mycket lika det som Michail Bachtin (1991:36ff), i sin analys av s.k. kronotoper (tidsrum) i antika romaner, kallar för "äventyrs- och vardagsromaner". Bachtin menar att det i denna typ av roman är karaktäristiskt att människoliven enbart gestaltas utifrån det exklusiva, det ovanliga. Det är bara de verkligt speciella ögonblicken i romanpersonernas liv som beskrivs, tillfällen som i relation till det övriga livet är mycket korta. Ändå är det dessa ögonblick som bestämmer såväl den slutgiltiga bilden av själva människan som karaktären av hennes kommande liv (s. 40f). De exklusiva momenten får därför karaktär av pånyttfödelse, tillfällen som på avgörande sätt förändrar livet. I vinnarberättelserna är det, som vi sett, just dessa ögonblick som beskrivs. Den viktigaste vändpunkten i levnadsbanorna utgörs naturligtvis av själva vinsten. Denna har förmågan att mycket konkret förändra såväl vinnarens liv som identitet. För somliga sker metamorfosen till det bättre, för andra till det sämre. Men det är inte bara vinsten som utgör ett exklusivt moment, även de tillfällen som vinnaren väljer att illustrera sitt vardagsliv utifrån består av ovanliga händelser – ovanliga antingen i jämförelse med andras livsöden eller i relation till det egna. Det är händelser som på ett eller annat sätt kommit att forma den individ som framträder i tidningen, oftast

psykiskt, men ibland även direkt fysiskt.

Hittills har jag beskrivit och jämfört de båda typerna av vinnarberättelser som går att urskilja i massmedia. I avsnitten som följer kommer jag nu att titta närmare på de ideal som framstår som viktiga i historierna, för att se hur dessa korresponderar med normer kring framförallt rättvisa, kollektivism och individualism i samhället i stort.

Frihet och moraliska dilemman

Pengar är en av de bästa garanterna i dag för frihet. Stora summor pengar skapar för sina ägare handlingsutrymmen som andra bara kan drömma om. Ett stort handlingsutrymme, med hjälp av några miljoner på bankkontot, innebär frihet att kunna välja bland oändligt många fler handlingsalternativ kring boende, arbete och fritid, än vad social- och bostadsbidraget bland samhällets mindre bemedlade gör. Dessvärre – för de rika – är denna frihet inte helt utan förpliktelser. Istället innebär möjligheten att i det närmaste själv kunna styra sitt liv och sina vägar ett stort ansvar, inför såväl sig själv som sina medmänniskor. Många valmöjligheter innebär nämligen att det finns både goda och dåliga, eller rätta och felaktiga, val att träffa. För den rike gäller det att sälla bland alla alternativ, och med stor försiktighet välja de som förefaller vara mest "riktiga".

Friheten ställer alltså krav, vilka inte alltid är så lätta att uppfylla. De "korrekta" valen är nästan alltid de som paradoxalt nog inskränker den rikes frihet – dvs. de som istället för att leda till det spenderande och den ekonomiska ansvarslösheten som bara denne har möjlighet till, snarare går i riktning mot askes och sparsamhet. Med sin nyrika status ställs miljonvinnaren inför en rad handlingsalternativ att ta ställning till: Ska han eller hon fortsätta arbeta eller säga upp sig? Behålla lägenheten eller köpa solhus på Rivieran? Ge pengar till släkten eller behålla dem själv? I alternativen ställs ofta en egoistisk väg mot

en mer altruistisk och en ansvarsfull mot en lättjefull. Valen står därför mellan att handla för det allmännas eller det personliga bästa. Valet kommer också att stå mellan individualism och kollektivism, att välja att bryta loss från den sociala gruppen för en mer individuell livsföring eller att stanna kvar under kollektivets begränsande normer.

Det ”brott” som spenderaren och lyxkonsumeraren begår, är av moralisk art. Problemet med dennes handlingar består inte i att någon utomstående skadas eller far illa, utan i det normbrott som de utgör. Detta är dock minst lika allvarligt – ett brott mot vedertagna normer och ideal innebär nämligen samtidigt ett ifrågasättande av dem, vilket i förlängningen hotar den livsstil som de lägre bemedlade – tvingade av nödvändigheten – utropat som den bästa. Ronny Ambjörnsson (1988) visar i sin studie av nykterhetsrörelsens och fackets utveckling i ett svenskt sågverksamhetsområde runt förra sekelskiftet, hur nödvändigheten upphöjs till ideal bland arbetarna. Genom nämnda organisationer beordrades en skötsamhet bestående av nykterhet, solidaritet, bildning, disciplin, värdighet etc. Till en början var skötsamhet endast liktydigt med rörelsernas antagningskrav, dvs. en nödvändig egenskap för att få ingå i gemenskaperna. Så småningom tog dock ett medvetande form hos arbetarna i allmänhet om vikten av dess innebörd, och ett ideal omfattande arbetarens hela liv tog form. Skötsamheten gick således från att vara något nödvändigt ont till att bli en del i arbetarnas identitet, ett ideal utifrån vilket individen värderade sig själv och andra.

Skötsamhetsidealet lever på många sätt kvar idag. I vinnarberättelserna är det tydligt att det är just sociala normer av denna typ som miljonvinnaren riskerar att bryta mot. I de lyckliga historierna förekommer, som vi tidigare sett, en slags skötsamhet bestående av bl.a. strävsamhet, lojalitet, altruism – dvs. egenskaper som gynnar kollektivet – ofta på

en närmast förklarande nivå till hur ”rätt person vann”. På samma sätt kan man ibland finna referenser i olycksberättelserna som tyder på att vinnarna här inte var av denna sort. Det må vara hänt att de levde ett skötsamt liv före vinsten, men då var det endast av nödvändighet och inte för att söka uppnå ett ideal. I själ och hjärta har därför inte dessa individer tillägnat sig en skötsam livsstil, vilket visar sig när valfriheten ökar och denna hastigt överges (som i exemplet ovan med det vinnande paret).

Kollektiva begränsningar

Det finns tydliga kopplingar mellan vinnarberättelserna och äldre tiders folklore. Det är ett välkänt faktum att de sagor och skrönor som berättades i bondesamhället ofta hade som funktion att definiera och lära ut var gränserna gick för det mänskliga handlandet (jfr Stattin 1984). Historierna som spreds muntligt löste kulturella moraliska dilemma med vidskepelse, och genom att de statuerade exempel varnades det för vad som kunde hända om man bröt mot kollektiva normer. Det kunde handla om var i den omgivande naturen det var lämpligt att befinna sig, men även hur man skulle bemöta andra människor. Kort sagt – folkloren talade om var individens plats var, såväl i naturen som i kulturen.

Idag har dessa muntliga sägner glömts bort, eller förtäljs endast i underhållningssyfte. Deras viktigaste funktion – som moralisk budbärare – har försvunnit. Istället har andra medier och kanaler för denna typ av budskapsförmedling skapats, varav tidningen med sina vinnarberättelser kan sägas vara ett exempel. Således kan man betrakta historierna om vinnare som då och då dyker upp i massmedia som moderna myter. Deras sanningshalt må vara större än i traditionell folklore, men struktur och funktion har stora likheter dem emellan. Liksom i den äldre varianten, visar vinnarberättelserna på vikten

av att inte bryta mot kontinuiteten och det kollektiva levernet. Ett uppbrott från den etablerade livsstilen medför förändrade sociala betingelser och en risk för att förlora fotfästet i tillvaron. Normen säger att en vinnare bör leva vidare som tidigare med såväl arbete som vardag, oavsett att möjlighetsramarna har utökats.

Det är också ett ideal om likhet som lyfts fram i berättelserna. Vinnarna omtalar ofta sig själva som ”enkla” och ”vanliga” människor och förefaller måna om att inte framhäva sig framför andra. De påstår även att detta inte är något som en miljonvinst kan ändra på, utan att deras personlighet absolut kommer att förbli som tidigare. För de olycksaliga vinnarna, dvs. de där pengarna ledde till tragedier, är det ofta deras alltför stora individualism tillsammans med uppbrottet som skedde efter vinsten, som används som förklaring till varför det kunde gå så illa. Marianne Gullestad (1991) talar om vikten av likhet inom den egna gruppen för att kunna definiera sig mot andra som en specifik nord-europeisk företeelse. Hon menar att i bl.a. det svenska samhället har likhet samma innebörd som jämlikhet för individen, vilket skapar en skepsis mot det olika och annorlunda. Det är den gemensamma livssituationen, med likartade betingelser och handlingsutrymme, som bereder vägen för sammanhållning och känslor av jämlikhet inom den egna sociala sfären. De som inte passar in i denna – genom att vara annorlunda – betraktas som ojämliga och placeras utanför. Det presumeras att medlemmarna i en grupp inte bryter sitt livsmönster om de ska kunna accepteras, vilket gör att stabilitet och kontinuitet värderas högt. När förändringar sker inom det egna sociala sammanhanget stör det därför, i synnerhet om det innebär att någon individ får bättre förutsättningar än övriga. När en från början ”helt vanlig” människa, med en fast plats och position i samhället, plötsligt blir mångmiljonär genom lotteri, skapas därför ett potentiellt

problem. I egenskap av *nouveau riche* är vinnaren någon som, för att använda Zygmunt Baumans ord:

alldeles nyss var fattig, som plötsligt gjorde sig en förmögenhet och nu har förenat sig med de rika och mäktiga ... Människor som man just på grund av deras rörlighet, deras kusliga förmåga att efter behag vara både här och där inte kan lita på; de har faktiskt brutit mot det som borde vara idiotsäkert och vattentätt, och denna första synd kan inte glömmas eller ångras (1990:75).

Eftersom likhet så starkt sammanhänger med jämlikhet, utgör dessa personer också ett hot mot gruppens struktur och identitet. Den vars position förändras får nämligen möjlighet att se på annars självklara mönster med nya ögon. Hierarkier och normer som tidigare uppfattats som ”av naturen givna” blir lättare att ifrågasätta när handlingsutrymmet utökas och andra gruppstrukturer blir tillgängliga. Det ”naturliga” riskeras att avslöjas som en kollektiv bluff, eller en gemensam lögn, skapad för att legitimera en livsstil. Lynn Åkeson menar dock, i sin analys av originalitet och utanförskap (1991:160ff), att individens handlingsutrymme i ett samhälle, eller som här i en grupp, som gör anspråk på att vara egalitärt, ändå starkt begränsas genom att kollektivet upprätthåller normer vilka förbjuder brott mot levnadsmönstret. Kollektivet reglerar också individens handlingar genom sanktioner i form av uteslutning. För att undvika detta är det nödvändigt att på ett övertygande sätt positionera sig som ”en bland folket”, som ”vem som helst”.

Det är således inte bara de faktiska materiella tillgångarna som inskränker individens frihet, utan även det faktum att alltför stora avsteg från den tidigare levnadsföringen inte accepteras av omgivningen. I berättelserna om de lyckliga vinnarna kan vi se hur man hanterar denna situation genom de nyriks presentationer av sig själva. Med personbeskrivningar som att vinnaren är ”en helt van-

lig grabb” eller ”en vanlig människa i gyllene medelåldern”, påpekas det att den individuella situationen är opåverkad trots rikedom. Pengarna har inte förändrat människan utan vinnaren passar fortfarande in i sitt sammanhang och gör inga anspråk på att revoltera mot det. Vinnarna definierar sig därmed inte bara som ägare av pengar, utan även av stabilitet, kontinuitet och gruppljalitet.

Spelets rättvisa

Hittills har jag inte explicit diskuterat vilken roll *rättvisan* spelar i vinnarberättelserna, även om det mer eller mindre har varit närvarande i resonemangen. Här ska jag göra ett försök att visa hur centralt detta begrepp är för hur historierna struktureras, samt peka på vilka moraliska problem det kan skapa. Detta leder in i den avslutande diskussionen om ”anakronistiska ideal”.

Rättvisan förekommer i två olika sammanhang i vinnarberättelserna. Dels handlar det om på vilket sätt pengarna *förvärvas*, dels hur de sedan *förvaltas*. Det som är rättvist är här på många sätt synonymt med det moraliskt rätta, dvs. det som ur omgivningens synvinkel bedöms vara det bästa tillvägagångssättet – utifrån de ovan diskuterade perspektiven. När det gäller förvärvande av pengar i allmänhet är det ofta enkelt att utifrån en moralisk aspekt avgöra vilka sätt som är bra och vilka som är dåliga. Att råna en butik är inget bra sätt, medan hårt arbete förefaller vara desto bättre. Att vinna på lotteri är lite mer svårdefinierbart, då det befinner sig någonstans mittemellan – det är både bra och dåligt, eller kanske snarare varken eller.

De allmänna föreställningarna säger att pengar bör följa på en god, hederlig och gärna uppoffrande insats, i form av t.ex. arbete – på så sätt blir de rättvist förtjänta. Denna moral-syn anknyter till den hävdvunna tanke som stammar från 1930-talet, då byggandet av välfärdsstaten var beroende av medborgarnas ekonomiska agerande. Enligt Mats Lind-

qvist (1999) ansågs det då vara en tjänst mot samhället att arbeta hårt för att bygga upp landet och sedan sätta in sina sparslantor på banken istället för att investera dem i materiella ting. Därigenom kunde pengarna komma till användning vid etablering av olika företag, vilket genom ökad sysselsättning m.m. på sikt gynnade den gemensamma välfärden. Det var de gemensamma ansträngningarna som var betydelsefulla och varje individs insats räknades in i kollektivet. Den som arbetade hårt gjorde sig också väl förtjänt av sin inkomst.

Att spela på lotteri, oavsett om slumpen är allenarådande eller om ett visst moment av skicklighet krävs, kan knappast sägas vara en uppgift av detta slag. När arbete i regel gynnar flera människor, kanske samhället i stort, är lotteriverksamheten snarare en egoistisk handling. Samtidigt är spelandet betydligt bättre än nämnda rån, eftersom det varken skadar någon annan eller är olagligt. I sig är dock inkomst genom lotteri mer jämförbart med det mer omoraliska av de båda ytterlighetsexemplen, eftersom förvärvandet – liksom vid butiksrån – inte kräver utbildning och erfarenhet (åtminstone inte som arbete gör), och dessutom kommer stötvis. Pengarna är en engångssumma, oavsett hur de utbetalas, och ger ingen garanti om uppföljning genom nya vinster.

Det föreligger således ett dilemma vad gäller spelvinster – de är inte, utifrån ovan beskrivna ideal, rättvist förvärvade. Samtidigt kan en storvinst ge den lycklige spelaren betydligt större inkomst än vad hårt arbete gör. Detta problem löser dock de vinnare som träder fram offentligt i samband med vinsten, genom att ge en illusion av att pengarna är ett resultat av uppoffringar, slit och flit. I historia efter historia omnämns, som tidigare påpekats, alla möjliga vedermodor i vinnarnas bakgrund. Det kan handla om hur mycket vinnaren tvingats arbeta i hemmet som barn, hur godhjärtad han eller hon är som hjälper

gamla vänner och släktingar eller kallet att arbeta som sjukvårdare med usel lön och dåliga arbetsförhållanden, men också om barnfamiljer eller invandrare med stora skulder, som trots hårt arbete aldrig har råd att unna sig något extra. Spelbolagen träder här in som hjältar – samtidigt som Robin Hood – då de med en stor check ser till att de tidigare missgynnade äntligen får sin rättmätiga del av kakan. Således innebär vinsten att rättvisa skipas.

Genom berättelsen kan alltså *förvärvandet* av vinsten legitimeras och på så sätt bli rättvis, vilket enklast iakttages i den lyckliga typen av vinnarberättelser, då det ju främst är i dessa som vinnarnas tidigare liv presenteras. När det däremot handlar om *förvaltningen* av pengarna illustrerar den olyckliga varianten bäst. Dessa historier beskriver hur vinnarnas liv kommit att gestalta sig efter vinsten, och på vilket sätt pengarna kunnat störta dem i fördärvet. Här är det den orätta och orättvisa hanteringen av vinsten som leder till de olyckliga omständigheterna. Denna typ av vinnare har nämligen, visar det sig, i vissa fall inte varit generös nog och delat med sig till andra. I somliga andra fall beror tragedierna på att vinnaren inte visat tillräckliga försiktighetsmått utan spenderat pengarna på onödiga lyxvaror. Gemensamt för dem alla är att pengarna och begäret tillåtits ta överhanden, på bekostnad av förnuftet. När vinnarna på så sätt visar sig vara oförmögna att hantera sin vinst, framställs pengarna heller inte som rättvist förtjänta i berättelserna. Snarare blir intrycket som läsaren får att vinsten var orättvis och onödig, och det hade varit bättre om den gått till någon annan.

För att vinsten ska vara rättvis ska den således vara *förtjänad*. Vad som är rättvist eller inte bedöms utifrån vinnarens personliga agerande, eller som fallet egentligen är – utifrån hur agerandet framställs i historierna. Rättviseaspekten finns närvarande i alla vinnarberättelser, fast på olika sätt, och har ock-

så en avgörande betydelse för hur de utformas, genom att skapa utrymme för hänvisningar till situationer och händelser i vinnarnas bakgrund.

Anakronistiska ideal?

I vinnarberättelserna har vi funnit en hel del ideal och normer kring hur pengar skall hanteras och medmänniskor bemötas. Genom historierna möter vi föreskrivna regler om hur stora summor pengar bör förvaltas och på vilket sätt ägaren till dem ska förhålla sig. Vi lär oss också en del om hur vinnaren bör agera socialt, då kollektivet visat sig vara en viktig faktor att ta med i beräkningen av hur pengarna bör spenderas. Ideal om lojalitet och solidaritet gentemot gruppen är tydliga i historierna, liksom strävsamhet, flit, hjälpsamhet och altruism.

Som diskuterats tidigare i artikeln är de samhällseliga normer som vinnarberättelserna grundar sig i inte olika de ideal som folkhemstanken byggt på. Särskilt tydliga är de kollektivistiska tendenserna och omgivningens krav på individerna att aktivt verka för att passa in i sitt sammanhang. Likhetsidealet – där såväl en likhet mellan egenskaper som mellan premisser förutsätts – har stark anknytning till moderniteten och 1930-talets välfärdsprojekt, men förefaller ännu idag vara aktuellt.

Mycket i samhället har förstås förändrats sedan folkhemstiden. Enligt samhällsteoretiker som Ulrich Beck och Thomas Ziehe skiljer sig dagens senmoderna samhälle starkt från det moderna, inte minst genom att kollektivets betydelse kraftigt har minskat. Under 1900-talet har västvärlden genomgått en individualiseringsprocess. Kort sammanfattat har det, genom bl.a. arbetsmarknads- och utbildningspolitiska åtgärder, skapats en situation där individen frigjorts från traditionella bindningar (Beck 1992). Familjen, könet och i synnerhet den sociala klassen utgör inte längre några absoluta kategorier som

man föds in i och sedan tvingas stanna i under resten av livet. Istället har individerna själva möjlighet att skapa sin identitet och sitt sammanhang (jfr Ziehe 1986). Detta har dock inte inneburit att sociala ojämlikheter i samhället har försvunnit. Det ökade allmänna välståndet som i takt med individualiseringen har infunnit sig, har nämligen inte lett till en jämn ekonomisk nivå. Istället har samtliga sociala skiktningar fått det bättre genom vad Anders Ramsay kallar en *hisseffekt* (1994), något som gjort de rika än rikare medan de riktigt fattiga försvunnit, samtidigt som avståndet mellan de lägst och högst bemedlade är konstant.

De ideal som ett individualistiskt samhälle producerar skiljer sig naturligtvis från dem i ett mer traditionellt. Normerna i det förra riktar sig i betydligt högre grad mot individens egna självförverkligande än vad det senare gör, där det är gruppens bästa som står i centrum. I det senmoderna Sverige betyder den individuella karriären oerhört mycket, vilket har förändrat arbetets hela innebörd. Mats Lindqvist (1999) menar att när arbetet tidigare relaterats till välfärdens framväxt, då varje individ förväntades slita för såväl sin egen som för samhällets överlevnad, har det idag kommit att bli något man främst gör för sin egen skull – för att kunna leva och/eller som ett led i självförverkligandet. Den demokratiska rättvisa som folkhemmet syftade till – med lika möjligheter för alla – har också efterhand förlorat mycket av sin attraktionskraft och angelägenhet. Istället existerar idag snarare en s.k. *lotterirättvisa*, där ojämlikheter accepteras så länge alla tillåts ha samma grundläggande möjligheter. Fördelningens rättvisa grundar sig alltså inte på jämlikhet, utan snarare på den individuella förmåga att via risktagningar styra sitt öde.

Vid beaktande av detta förefaller vinnarberättelsernas ideal vara högst anakronistiska. De normer som framhålls i historierna, som lojalitet, hjälpsamhet, flit, sparsamhet

och kollektivitet, synes snarare vara moderna än senmoderna. Det är ett ideal som leder bort från, istället för mot individualisering, som framhålls. Varför är det då gruppen och inte individen som framhålls, när nu den senare genom en spelvinst äntligen erhållit de resurser som krävs för en individuell livsföring? Referenserna till folkhemsidealerna kan ses som tecken på ett allmänt begär efter stabilitet och sammanhållning i ett samhälle präglad av förändring och upplösning. Med klassamhällets sönderfall föddes en längtan efter den kollektivitet som tidigare tagits för given. Jonathan Friedman (1992) menar att senmoderniteten, med löst sammansatta grupper betingade av andra principer än klass, kännetecknas av rörelser som strävar bort från utvecklingsprocessen, med dess fragmentering och abstrakthet. Det är en traditionalistisk tendens att istället söka efter autenticitet och verkliga sociala värden i äkta relationer, baserade på känslor istället för tillfälliga behov. De anakronistiska ideal och normer som vinnarberättelserna ger exempel på, kan således betraktas i termer av en reaktion mot individualiseringsvågen. Det är också när denna har möjlighet att drivas som längst, dvs. när de ekonomiska resurserna står till buds, som det blir som allra viktigast att framhålla kollektivets ideal.

Sara Berglund, fil. mag.

Etnologiska institutionen, Lund

Noter

- 1 Svenska Spel uppmuntrar sina vinnare att offentliggöra sig. Som belöning för detta PR-jippo bjuds vinnaren på lyxhelg i Stockholm med sightseeing och kändisträffar. Det är dock endast de som vunnit fem miljoner kronor eller mer som kommer i fråga.
- 2 Under hösten 1999 och våren 2000 spelas "Spend, Spend, Spend" som musikal i London. Det är den sanna berättelsen om hemmafrun som blev mångmiljonvinnare och direkt förkunnade att hon skulle slösa bort sina pengar. Några år senare hade hon gått igenom sex äktenskap, förlorat alla sina pengar

och istället skaffat sig enorma skulder. Historien är klassisk och omnämns ofta i vinnarsammanhang i England. Den finns även som bok med samma titel (Nicholson & Smith 1977).

Litteratur

- Aftonbladet*: 30 januari 2000; 4 april 2000.
- Ambjörnsson, Ronny 1988: *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlssons.
- Bachtin, Michail 1991: *Det dialogiska ordet*. Gråbo: Anthropos.
- Bauman, Zygmunt 1990: *Att tänka sociologiskt*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Beck, Ulrich 1992 (1986): *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: SAGE Publications Ltd.
- Christensen, Robert Zola 1998: *Det döde barn i hoppegynghen. Moderne danske vandrehistorier*. Valby: Borgen.
- Expressen*: 24 november 1991; 28 september 1999.
- Falk, Pasi & Pasi Mäenpää 1999: *Hitting the Jackpot: Lives of Lottery Millionaires*. Oxford & New York: Berg.
- Friedman, Jonathan 1992: Narcissism, Roots and Postmodernity: The Constitution of Selfhood in the Global Crisis. I: Friedman, Jonathan & Scott Lash (red.): *Modernity and Identity*. Oxford & Cambridge: Blackwell.
- Frykman, Jonas 1992: Biografi och kulturanalys. I: Tigerstedt, Christoffer m.fl. (red.): *Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Stockholm/Stehag: Symposium.
- GT-Expressen*: 17 juli 1999.
- Gullestad, Marianne 1991: The Scandinavian Version of Egalitarian Individualism. *Ethnologia Scandinavica: A Journal for Nordic Ethnology* 1991: s. 3–18.
- Göteborgs-Posten*: 21 juni 1996.
- Helsingborgs Dagblad*: 14 september 1995; 25 oktober 1996.
- Klintberg, Bengt af 1986: *Råttan i pizzen. Folksägner i vår tid*. Stockholm: Norstedts.
- Lindqvist, Mats 1999: Igår var vi slösare – idag är vi sparare. Ekonomiska reflexioner kring en ekonomisk mäsas. *Kulturella Perspektiv* nr 1, 1999: 25–38.
- Nerikes Allehanda*: 19 april 1999.
- Nicholson, Vivian & Stephen Smith 1977: *Spend, Spend, Spend*. London: Cape.
- Ramsay, Anders 1994: Individualiserad ojämlikhet – om Ulrich Becks individualiseringstes och dess relevans för ungdomsforskningen. I: Miegel, Fredrik & Thomas Johansson (red.): *Mardrömmar och önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittio-talets Sverige*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Schoug, Fredrik 1997: *Intima samhällsvisioner. Sporten mellan minimalism och gigantism*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Stattin, Jochum 1984: *Näcken. Spelman eller gränsvakt?* Malmö: Liber.
- Ziehe, Thomas 1986: Inför avmystifieringen av världen. Ungdom och kulturell modernisering. I: Löfgren, Michael & Anders Molander (red.): *Postmoderna tider?* Stockholm: Norstedts.
- Åkesson, Lynn 1991: *De ovanligas betydelse*. Stockholm: Carlssons.

SUMMARY

Who wants to be a Millionaire?
Anachronistic Ideals in the Folklore of Late Modernity

The article is an intertextual analysis of media stories about gambling winners. The structure and the content of the narratives are examined and recurrent themes are discussed. The aim is to investigate the norms and ideals that are embedded in the stories and to explore how they correspond to prevailing ideals in society.

The genre consists of two categories. Whereas the first depicts happy winners just after having won the first prize, the other deals with those winners who, after some time, are struck by tragedies as a consequence of their inability to handle their fortunes. Although the content of these categories might differ, they convey the same message to the reader. In different ways, they underline the importance of a modest appearance, of a conscientious life and, above all, of a wholesome distance to wealth.

The analysis of the winner stories takes its point of departure in the moral dilemma, emerging from all the new options and possibilities in life that are bound up with the lottery prize. Crucial choices have to be made between egoism and altruism, individualism and collectivism. The stories could be seen as a modern

kind of folklore that serves to define and to stake out the boundaries of acceptable behavior. Role models and warning examples reflect the morally good life, while similarity and equality within the social group are imperative features. Since the acquirement of large amounts of money has to be justified as rightfully earned, righteousness is another important aspect of the narratives. This is frequently constructed by depicting the life of the winner before winning the prize as characterized by poverty and great hardships. However, through the lottery coincidence suddenly makes up for the lack of justice.

The ideals reproduced by the winner stories evoke visions of the Swedish welfare state of the 1930s, the People's Home, rather than of the spirit of late modernity. The importance of collectivism, solidarity, altruism and diligence are underlined, while too much individualism is depicted as morally dubious. In the concluding discussion, the correspondence between these seemingly anachronistic ideals and the individualization process of the 20th century is analyzed.